

Németh Márton

Nemzeti nyelvű könyvtári e-könyvszolgáltatási keretrendszerek: skandináv esettanulmányok itthoni tanulságokkal

A rövid összefoglaló tanulmányban a skandináv szolgáltatási keretrendszerek bemutatásán keresztül szeretnénk illusztrálni azokat a kihívásokat, melyekkel a könyvtárak Európaszerte szembenéznek a kurrens, szerzői jogilag védett e-könyvek szolgáltatásának területén. Az elemzés egyfelől gyakorlati szempontokon alapul, miután lehetőségünk nyílt kipróbálni online közkönyvtári e-könyvszolgáltatásokat dán, norvég, illetve svéd közkönyvtári felhasználói hozzáféréseken keresztül. Az összegzés összeállításában másrészt jelentős segítséget nyújt az a jelentés, melyek a dán e-könyvpiac alakulásáról szól. A svéd összegzés elsődleges forrása pedig a Boråsban található svéd könyvtárosképző intézményben az Elena Maceviciute professzor által irányított kutatási projekt tapasztalatainak összegzése (Bogen og litteraturens vilkår 2016 bog- og og litteraturpanelets årsrapport, 2016; Maceviciute, 2016). A skandináv példák ismertetése után röviden kitérek az itthon hasznosítható tanulságokra, a magyar e-könyvszolgáltató keretrendszer megalkotásának szükségességére is.

Tárgyszavak: elektronikus dokumentum; elektronikus szolgáltatás; könyvtár; szerzői jog; Skandinávia

Általános európai szintű kihívások

Az egyes skandináv szolgáltatási modellek rövid ismertetését megelőzően néhány szóban felvázolunk néhány európai szintű kihívást a könyvtári e-könyvszolgáltatások kapcsán. Ezek közül a legfontosabb talán a jogi keretek kérdésköre. Egyre égetőbb a hiánya egy olyan jogi keretrendszernek, vagy legalább egységes ajánlások megfogalmazásának, mely az egész e-könyvpiac működését európai uniós szinten befolyásolná, szabályozná, segítve a hatékony egyensúly megtalálását a szerzői jogtulajdonosok (kiadók), a felhasználók, illetve a szolgáltatásban érdekelt egyéb szereplők (például a könyvtárak) érdekei között. Különösen vonatkozik ez például az e-könyvkölcsönzés feltételeinek formálására, illetve a másolásvédelem, illetve a kölcsönzéseket érintő kiadói kompenzáció, az e-könyvpiac és a könyvtári szolgáltatások együttélésének kérdéskörére. Nyitott kérdésként merül fel, hogy a nemzeti nyelvű e-könyvekhez kötődő könyvtári szolgáltatások megjelenjenek-e európai szintű prioritásként a digitális (digitalizált) kulturális örökséghez való hozzáférés vonatkozásában. A könyvekre illetve digitális szolgáltatásokra vonatkozó áfakulcsok eltérő volta is számos kérdést felvet, főleg annak kapcsán, hogy jelenleg

az uniós szabályok nem engedik kiterjeszteni a könyvekre vonatkozó kedvezményes áfakulcsokat a digitális szolgáltatásnak minősülő e-könyvekre. Igen kérdéses e tekintetben, hogy egy adóharmonizációs folyamatnak esetleg negatív végkifejlete lenne, a könyvekre vonatkozó jelenlegi kedvezmények felszámolásával.

Az E-reolen projekt Dániában

A dán E-reolen (e-könyvespolc) projektnek tanulságos története van, mely kitűnően összegzi, hogy milyen nehézségekkel kell szembenézniük a könyvtárnak a kiadói üzleti érdekek, a szerzői jog és a felhasználói elvárások között őrlődve. A projekttel kapcsolatos munkálatok 2011 tavaszán indultak el, 2011 őszétől pedig a szolgáltatás, mely 2012 tavaszára minden dán közkönyvtárban elérhető lett (Steen-Hansen, 2012). 127 kiadó 3637 műve lett elérhető kölcsönzés céljából, a tartalmak rendelkezésre bocsátását egymillió dán koronás extra minisztériumi keret segítette. 30 napos kölcsönzési idővel, egyszeri hosszabbítással gyakorlatilag a legnagyobb bestsellerek és kurrens szakönyvek kölcsönzése is megjelent a dán könyvtári hálózatban. Le lehetett mintákat tölteni az e-köny-

vekből s közvetlen link segítségével meg is lehetett vásárolni az adott művet az adott kiadó által megadott online értékesítési felületen. A kiadók lehetőség szerint rendelkezésre bocsátották kölcsönzés céljából az összes általuk kiadott művet, a könyvtárak központilag konzorciumba szerveződve kiválogatták, hogy milyen műveket akartak ténylegesen kölcsönzésre bocsátani. Az egyes intézmények költségvetési korlátaik függvényében határozhatták meg a havi intézményi kölcsönzési kvótát, illetve költségkeretet. A kiadók minden egyes kölcsönzési tranzakció után ellentételezésben részesültek. A modellbe még annak a szabályozása is bekerült, hogy az egy évnél régebben kiadott e-könyveket olcsóbb lett könyvtári kölcsönzési forgalomba bocsátani, mint az újdonságokat. A modell tehát első pillantásra tökéletesnek tűnt. A felhasználók lényegében megkapták ugyanazokat a kölcsönzési lehetőségeket, mint amit a papíralapú könyvek révén élveztek. A kiadók bevételhez jutottak a kölcsönzések után is, ráadásul a könyvtárakon keresztül egy újabb járulékos értékesítési csatorna jelentkezett a számukra. A könyvtárak pedig konzorciumba szerveződve lehetőséget kaptak arra, hogy kiválasszák a kölcsönzésbe bocsátott műveket a kiadói kínálatból. Egyedi intézményi szinten eldönthették, hogy havi szinten hány e-könyv kölcsönözhető az olvasók számára, a ráfordítható költségkeretet figyelembe véve. Az üzleti-szolgáltatási hibrid modell első verziója mégis kudarcba fulladt, melynek magyarázata főként technikai okokra vezethető vissza. Nem lehetett ugyanis megtalálni azt a biztonságos másolásvédelmi platformot, melynek segítségével a kölcsönzések lebonyolíthatók lettek volna. Az Adobe megoldását, melyet a projekt keretében használtak, igen hamar feltörték. Ennek következtében több ezer, a projekt keretében szolgáltatott dán e-könyv tűnt fel dán torrent szervereken. (Wittorf, 2012) A kiadók számára rémképként sejtett fel, hogy a nem biztonságos könyvtári kölcsönzési szolgáltatás kannibalizálni fogja a dán e-könyvpiacot. Világos volt, hogy meg kell újítani a szolgáltatási kereteket. Ennek kárvallottjai viszont a legális felhasználók lettek. A könyvekhez ugyanis a megújult szolgáltatási felületen már csupán folyamatos adatkapcsolatot igénylő online stream formájában online lehet hozzáférni, nem lehet letölteni őket a számítógépre. Másfelől viszont legalább sikerült olyan mobil alkalmazásokat fejleszteni iOS illetve Android platformokra, melyek lehetővé teszik a tartalom letöltését mobil eszközökre. A dán nyelvű tartalom mellé, az amerikai Overdrive szolgáltatási palettájának kiterjesztésével angol nyelvű tartalmakat is tudnak kínálni a megújult felület révén (e-Reolen

Global néven). További fontos tényező, hogy sajnos a nagy kiadók üzletpolitikai változásainak következtében nagyon visszaesett a kezdeti szintről a szolgáltatható dokumentumok száma is. Leginkább a már régebben kiadott, kevesebb kereskedelmi értékű műveket bocsátják a könyvtárak rendelkezésére. A könyvtárak civil egyesületet hoztak létre az e-könyv- és e-hangoskönyv-kölcsönzés támogatására. Olvasásfejlesztési céllal külön felületet alakítottak ki a gyermek és ifjúsági korosztály számára, melyet elérhetnek az integrált nemzeti szintű iskolai információs rendszerben használt bejelentkezési adataikkal is. Annál is inkább szükség van erre, mert a legújabb felmérések szerint a dán lakosság 60%-a jelenleg semmiféle e-könyvet nem olvas, sem könyvtári, sem kereskedelmi szolgáltatási forgalomban (Bogen og litteraturens vilkår 2016 bog- og litteraturpanelets årsrapport, 2016). Persze ennek hátterében ott állnak az európai szinten példanélküli hatékonysággal működő hagyományos könyvtári szolgáltatások, s az ezzel párhuzamban álló magas felhasználói arány is. Az e-könyvpiac-változásait taglaló jelentés rámutat arra, hogy az e-hangoskönyvek szolgáltatása terén csendes forradalom zajlik a kereskedelmi előfizetéses szolgáltatás térhódításával. Azonban ez a könyvtárak hatókörén kívül zajlik le. Ugyanez a tendencia zajlik le az iskolák vonatkozásában, ahol az egyes tankönyvcsaládokhoz a jelentős dán tankönyvkiadók saját portálokat fejlesztenek, digitális taneszközöket kínálva hozzáadott értéként a papíralapú tankönyvek mellé. Ez az említett körülmény is indokolja, hogy az e-Reolen projekt keretei között miért szólítják meg dedikált szolgáltatásokkal az ifjú korosztályokat. Az e-Reolen márkanév, illetve a projekt népszerűsítését központi marketing elemek kialakításával is támogatják, melyeket a könyvtárak szabadon felhasználhatnak a saját helyi környezetükhöz illeszkedő módon.

A svéd könyvtári e-könyvszolgáltatás helyzete

Svédországban törvényi előírás a közkönyvtárak számára a digitális szolgáltatások biztosítása, ideértve az e-könyveket is. Az e-könyvkölcsönzési szolgáltatásnak a felhasználók számára pedig ingyenesnek kell lennie (Maceviciute, 2016). A legfontosabb szereplő az e-könyves szolgáltatások piacán az e-Lib, mely kereskedelmi e-könyvplatformot is üzemeltet, de emellett saját szolgáltatási felületet alakított ki a közkönyvtárak számára is. Eredetileg egységáras modellt alkalmaztak a könyvtárak felé. Minden egyes e-Lib által forgalmazott mű bevonható lett könyvtári kölcsönzések keretei közé 20 koronás licenckenkénti egységáron.

Egy licenc egy adott felhasználó számára történő kölcsönzést tesz lehetővé, a hosszabbítás lehetőségével együtt. Ez voltaképpen a hagyományos könyvek kölcsönzési modelljét követi (Maceviciute, 2016). Ezt a modellt sok támadás érte. A svéd könyvtáros-egyesület megpróbált alternatív modellt kidolgozni, de nem sikerült a kiadókkal megegyezésre jutni. Az e-Lib jelenleg már differenciált árpolitikát folytat, egy régebben kiadott kereskedelmileg kevésbé értékes mű kölcsönzési költsége 20 svéd korona alá is csökkenhet, de a kurrens keresett művek esetében e költség a 100 koronát is meghaladhatja. A tíz legkeresettebb könyvet a végfelhasználók 47 és 160 korona között tudták megvásárolni, míg a könyvtárak számára egy kölcsönzési licenc beszerzése 80-100 koronába kerül. Jónéhány kiadó ráadásul kölcsönzési embargót alkalmaz a legújabban megjelent művek vonatkozásában. Az egyes könyvtárak olvasói saját aldómén címmel érik el az e-Lib szolgáltatásait (pl. <http://e-gotlib.elib.se> – ez a göteborgi városi könyvtár e-könyvkölcsönzési felülete az e-Lib rendszerében). Az Overdrive révén szolgáltatott angol nyelvű tartalmak a dán modellhez hasonlóan itt is társulnak a svéd nyelvű e-könyvek mellé.

Néhány kiadó egyedi ármegállapodást kötött a könyvtárakkal, s az e-Lib szolgáltatásán kívül értékesít kölcsönzési licenceket. Ám ebben az esetben is tranzakciónként kell fizetni, s minél újabb, keresettebb egy e-könyv, annál drágább a kölcsönzése (Maceviciute, 2016).

Az akadémiai könyvtári szféra dokumentumellátottságán segítenek azok a megállapodások, melyeket teljes, általában idegen nyelvű e-könyvcsomagok hozzáféréseinek biztosítása céljából kötnek aggregátor tartalomszolgáltatókkal az itthon is ismert minták szerint. Itt kockázatként arra kell utalni, hogy az angol nyelvű kurrens szakkönyvszolgáltatás megfelelő svéd nyelvű szolgáltatási rendszer hiányában tovább rombolja a svéd nyelv pozícióit az akadémiai világban, különösen a természettudományok és az élettudományok területén. Másrészt pedig, miután külső partner szolgáltatja az e-könyveket, a szolgáltatás folyamatára a szerződő könyvtáraknak semmiféle befolyása nincs.

A jövőre nézve érdekes fejlemény, hogy a legnagyobb skandináv közgyűjteményi rendszerisztrátor az Axiell megvásárolta a tulajdonjog 70%-át az e-Lib cégben a kiadóktól, kérdés, hogy ez milyen változásokat jelent majd. Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a legdrágább hozzáférési

mód az adófizetőknek az e-könyvekhez való hozzáférés a könyvtárakon keresztül. Általános európai problémát jelent továbbá, hogy az e-könyvekre a sokkal magasabb normál áfakulcs vonatkozik a hagyományos könyvekhez képest, ami tovább drágítja a kölcsönzési költségeket. A kiadók számára Svédországban jelentős bevételi forrást jelent a könyvtári kölcsönzésekből befolyó összeg (Maceviciute, 2016). A jelentős bevételekkel magyarázható az is, hogy az e-Lib rendszeren még mindig fenntartották az Adobe másolásvédelmi rendszerének használatát. Egy adott felhasználó csupán két könyvet kölcsönözhet havonta, s mint korábban említettük, a kölcsönözhető művek köre is korlátozott. A szabályrendszer keretei közé úgy tűnik, hogy belefér a nem hatékony DRM rendszer fenntartása is. Másfelől a könyvtárak számára az egész üzleti modell azért is komoly problémát jelent, mert az e-könyveket az e-Lib szolgáltatja, azok nem kerülnek könyvtári állományba, a könyvtárnak voltaképpen csak a kölcsönzés lebonyolításában van szerepe, a kölcsönzés tárgyául szolgáló állományhoz egyszerűen nem fér hozzá.

A szerzői jog által nem védett digitalizált, vagy digitálisan keletkezett dokumentumok persze a könyvtári állomány integráns részét alkotják. Ezek szolgáltatása nem egyedi intézményi szinten valósul meg elsősorban, hanem a svéd közös katalógusrendszeren, a Librisen keresztül igyekeznek biztosítani azt (Maceviciute, 2016).

Norvégia – A mobil eszközökre illetve földrajzi korlátozásokra szabott szolgáltatások dominanciája

Norvégiában a már korábban említett másolásvédelmi, dokumentumhozzáférési kihívásokra a kiadók és a könyvtárak egy egyedi szolgáltatási projektet alakítottak ki. A könyvtárak fejlesztő partnere e téren a *Bibliotek Systemer As* nevű cég (<http://www.bibsys.no>). Könyvtári e-könyvkölcsönzés csupán mobiltelefonokra illetve táblagépekre szabott célalkalmazásokon keresztül lehetséges iOS és Android környezetben az ebokbib szolgáltatáson keresztül (<http://ebokbib.no>). Az egységes közkönyvtári olvasójegyrendszer felhasználásával regisztrálhat az olvasó a mobil eszközön. Jogosultságai hozzátódnak ahhoz a könyvtárhoz, melynek olvasójaként regisztrál a rendszerbe. A kiadók a könyvtárakkal számolnak el a kölcsönzési licencköltségek kapcsán. Többes regisztráció lehetséges, de mivel belépéskor ki kell választani a könyvtárat, melyen keresztül a szol-

gálatást használná, ezért ki, illetve be kell jelentkezni, egyszerre csak egyetlen könyvtár olvasójaként azonosítva használható a szolgáltatás. E-könyvet kölcsönözni PC, Macintosh platformokon egyáltalán nem lehet. Svédországgal, Dániával ellentétben, itt nem jellemző, hogy a kiadók embargó politikával éljenek a legújabb kiadású, legkeresettebb művek kölcsönzése felé. A felhasználók helyzete azonban ettől még sajnos nem lesz kedvezőbb, mivel a kölcsönzési jogosultságot a könyvtárak adott példány- és felhasználói számra vásárolják meg havi bontásban. A legkeresettebb művek esetében tehát akár többhónapos várólisták is kialakulhatnak, míg lehetővé válik a 30 napra szóló kölcsönzés az adott könyvtár adott olvasója számára. A rendszer lehetőséget nyújt azonban a legkeresettebb e-könyvek esetében rövidített kölcsönzési idő beállítására is, az adott könyvtár igényei szerint. A kölcsönzési feltételek, a rendelkezésre álló kölcsönözhető példányok száma könyvtáranként változhat, ezért is lényeges az adott könyvtárhoz kötődő felhasználói azonosítás a belépéskor. Összegzésként elmondható tehát, hogy a szolgáltatás inkább csak a kevésbé keresett kurrens, illetve régebbi kiadású e-könyvállomány eléréséhez használható hatékonyan. A platformfüggetlenség hiánya, a kölcsönzési korlátozások is komoly mértékben behatárolják a szolgáltatás használhatóságát. Komoly előny viszont, hogy a mobilalkalmazás használata nem terhelt norvég ip-cím korlátozással, hanem megfelelő jogosultságok birtokában külföldről is elérhető. Tervben van a kölcsönzési szolgáltatások kiterjesztése a hangoskönyvekre is.

A nem szerzői jogvédett művek szolgáltatását a *Norvég Nemzeti Könyvtár* koordinálja. Kizárólag a norvég ip-cím tartományból érhető el a bokhylla.no nevű szolgáltatás, melynek révén minden (!) a nemzeti könyvtár állományába tartozó és digitalizált, 2000. előtt kiadott művet szolgáltatnak. Ennek jogi hátterét a norvég jogkezelő *KopiNor* szervezettel kötött szerződés biztosítja. Letölteni nem lehet az adott műveket, azok csupán online olvasásra érhetőek el stream formában, platformfüggetlen felületen. Nem norvég IP-címről történő hozzáféréshez kutatási-oktatási célra egyedi engedélyt adhat ki a könyvtár (Nasjonallbiblioteket, 2017). Az állomány nem szerzői jogvédett részét fokozatosan integrálták már a Norvég Nemzeti Könyvtár központi katalógusába is, ahonnan korlátozás nélkül elérhetőek, letölthetőek az adott e-könyvek.

Következtetések magyar szemmel

A gyors, teljesség igénye nélküli áttekintés azokat a főbb kihívásokat volt hivatott számba venni, melyekkel elsősorban a szerzői jogvédett e-könyvek szolgáltatása kapcsán szembesülhetünk. Az egyik fontos következtetés, amit le lehet vonni, hogy csupán konzorciumi formában a teljes közkönyvtári, illetve akadémiai szférát felölelő szolgáltatási modellek tűnnek életképesnek. Egyedi intézményi modellek kialakítása nem életképes megoldás. Másrészt a szolgáltatási keretek kimunkálásában kompromisszumot kell találni a felhasználói, kiadói, könyvtári érdekek háromszögében. Sajnos általános tapasztalatok szerint a felhasználói érdek látszik leginkább háttérbe szorulni a kiadók üzleti érdekei, illetve a könyvtárak szolgáltatási szempontjai folytán. Ennek viszont aggasztó következménye lehet, hogy nagyon leszűkülhet az adott szolgáltatás felhasználói köre. Magyarországon az utóbbi években a kereskedelmi e-könyvpiac csatornái hatékonyan kiépültek, s szerencsére ezeken a platformokon nem jellemző a kemény másolásvédelmi rendszerek használata sem, megelégednek a digitális vízjelek alkalmazásával. A fizikai könyvek kölcsönzéséhez hasonló szolgáltatási modell megalapozásához (ha nem nyílt hozzáférésű művekről beszélünk) viszont úgy tűnik, hogy sajnos elengedhetetlen a kemény másolásvédelmi rendszer használata, hiszen így biztosítható, hogy az olvasó csak a kölcsönzési feltételek előírásai szerint férjen hozzá az adott e-könyvpéldányhoz. A megfelelő licencmegoldás és másolásvédelmi konstrukció mellett döntő jelentősége van a megfelelő szolgáltatási felület kialakításának is. Ennek ergonomikusan vonzónak, könnyű használatot biztosítóknak kell lennie. Emellett hidat jelenthetne a kereskedelmi e-könyvszolgáltatások felé is, ha a kölcsönzést követően, illetve annak alternatívájaként meg is vásárolná a felhasználó az adott művet. A felhasználói felület tervezésekor arra is figyelemmel lehet lenni, hogy nem szükséges szétválasztani a szerzői jogvédett művek kölcsönzését a nem szerzői jogvédett e-könyvek szolgáltatásától, hanem ez közös platformon is megvalósítható. Az ELDORADO projekt keretében fejlesztett megoldások igen ígéretesek voltak e téren. Véleményünk szerint igen hasznos volna, a már meglévő fejlesztési tapasztalatokra figyelemmel megalkotni egy közös magyar e-könyvszolgáltatási platformot. A svéd példa is arra utal, hogy erős üzleti konvergencia érvényesül a közgyűjteményi gyűjteménykezelő rendszerek, illetve a közgyűjteményi tartalmak szolgáltatásának egységes keretek közé illesztése terén. Az összes érdekelt összefogásával,

a megfelelő szakmai, illetve finanszírozási keretek kidolgozásával, a magyar nyelvű e-könyvek könyvtári szolgáltatásának kellene, hogy legyen jövője hazánkban.

Irodalom és hivatkozások

Bogen og litteraturens vilkår 2016 bog- og litteraturpanelets årsrapport. (2016) Copenhagen. Utolsó elérés: 2017. 04. 24.: <http://silks.dk/bogen-2016>

A dán e-reolen portál: <https://e-reolen.dk>
Utolsó elérés: 2017. 04. 24.

Norvég e-könyvszolgáltató keretrendszer <http://eboklib.no> A fejlesztő cég portálja: <http://bibsyst.no>
Utolsó elérés: 2017. 04. 24.

MACEVICIUTE, E. (2016). E-books and public libraries in Sweden. In Tanackovic S. F & Ivanovic M. D. (Eds.), Ogleđi o informacijskim znanostima (Views of information science): Zbornik radova u čast Tatjane Aparac-Jelušić (Proceedings in honour of Tatjane Aparac-Jelušić) (1st ed.). Zadar, Osijek.: Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Sveučilište u Zadaru, 2016. Utolsó elérés: 2017. 04. 24.: <http://hb.diva-portal.org/smash/get/diva2:1061234/FULLTEXT01.pdf>

Nasjonalbiblioteket (2017). Access to bokhylla no – Nasjonalbiblioteket. Utolsó elérés: 2017. 04. 24.

<http://www.nb.no/English/The-Digital-Library/Access-to-bokhylla.no>

STEEN-HANSEN, M. (2012). The Public libraries' e-book projekt e-Reolen Stockholm oktober 2012 eng til nordic meeting. Stockholm. Utolsó elérés: 2017. 04. 24.

<https://www.slideshare.net/saintmichels/e-reolen-stockholm-oktober-2012-eng-til-nordic-meeting-3>

Svéd e-lib szolgáltatás ismertetése: Utolsó elérés: 2017. 04.24.:

<http://www.axiellmedia.com/bibliotekstjanster/>

A könyvtári felület: <http://findalibrary.axiellmedia.com>

A göteborgi városi könyvtár szolgáltatási felülete:

<http://e-gotlib.elib.se/>

WITTORF, J. (2012, November 15). Forlag: eReolen er plaget af piratkopiering. Computerworld Danmark. Copenhagen. Utolsó elérés: 2017. 04. 24.

<https://www.computerworld.dk/art/222090/forlag-ereolen-er-plaget-af-piratkopierinh>

Beérkezett: 2017. IV. 27-én.

Németh Márton

az Országos Széchényi Könyvtár
E-könyvtári Szolgáltatások
Osztályának könyvtárosa.
E-mail: nemethm@gmail.com